

**Етнічно - соціальні аспекти сімейного виховання в Україні кінця
XIX – початку XX століття**

Виховання дітей в сім'ї, погляди народу на виховання складаються історично, під впливом особливостей всього укладу життя, зокрема: національного складу сім'ї, історичних і географічних умов, характеру трудової діяльності, побуту, традицій, звичаїв та обрядів.

Суттєвим чинником вивчення теорії і практики сімейного виховання в Україні другої половини XIX століття є врахування структури народонаселення України, його соціального, етнічного складу тощо.

Аналіз педагогічних досліджень з питань сімейного виховання дітей в різних соціальних групах українського суспільства кінця XIX – початку XX століття свідчить про те, що це питання залишається маловивченим.

У працях А. Говорун, Г. Пріми, М.Стельмаховича розглядалися окремі питання виховання дітей у селянській родині, традиції виховання цієї сім'ї на різних етапах історичного розвитку України. Увага дослідників Л.Новаківської, А.Костенка, Л.Горболіс та інших спрямована на висвітлення питання виховання дітей української інтелігенції. Системного дослідження виховання дітей у різних соціальних групах суспільства другої половини XIX – початку XX століття немає. Однак саме комплексне дослідження цього питання стає досить актуальним оскільки, на наш погляд, допоможе в розв'язанні проблем сімейного виховання на сучасному етапі. Як би ми не хотіли, сьогодні в Україні відбувається подальше соціальне розшарування, що безпосередньо впливає на систему освіти й виховання. Поширюється запрошення вчителів до дому для додаткового навчання дітей, збільшується кількість приватних дошкільних навчальних закладів, шкіл, ВЗО.

В Україні з середини ХІХ століття структура народонаселення визначала складну, досить суперечливу картину світогляду, культури, педагогічних поглядів і традицій виховання дітей. Освіта й виховання в той період носила станово-класовий характер. “Школа формально була проголошена безстановою, але фактично в середніх і вищих навчальних закладах вчилися діти заможних батьків, оскільки за навчання в цих закладах було встановлено досить високу плату. В університетах, гімназіях, кадетських корпусах понад 70 % складу студентства були дворянські діти. Промислові класи, дрібна і середня буржуазія створили для своїх потреб новий тип загальноосвітньої школи – комерційне училище. Для потреб духовенства існували духовні семінарії, академії. Діти селян, робітників та дрібних ремісників мали задовольнятися в основному початковою освітою – школами грамоти, двокласними початковими школами або ж вищими початковими училищами” [5: 37]

Така соціальна диференціація населення відповідно впливала на характер сімейного виховання в Україні досліджуваного періоду. Виховання дітей у сім'ях різних соціальних прошарків суспільства було різним за метою, завданням, змістом, методами, прийомами, засобами і визначалося становищем кожного соціального стану в суспільстві, матеріальними можливостями, побутом, ціннісними орієнтаціями сім'ї, релігійними, естетичними, трудовими традиціями, етнопедагогічними основами тощо.

Здійснення аналізу змісту, методів, засобів і прийомів виховання дітей у сім'ї відповідно до структури народонаселення України другої половини ХІХ початку ХХ століття визначає мету нашої наукової публікації.

Основними джерелами для досягнення окресленої мети і завдань публікації є наукові дослідження ХІХ – початку ХХ століття, художня література, публіцистика, епістолярій, мемуаристика, праці істориків М. Грушевського, М. Драгоманова, М. Костомарова, І. Франка, П. Куліша, митрополитів А. Шептицького, В. Липинського, Д. Донцова та ін. [3:12]

За основу свого дослідження ми взяли два чинники структури народонаселення України: етнічний та становий.

Аналіз наукової літератури свідчить, що українська система сімейного виховання XIX – XX століття складалася під впливом інших народів, і в цій системі найбільше втілення знайшли окремі загальні особливості інших народів: росіян, євреїв, поляків та ін.

Наприкінці XIX століття в результаті переселенських рухів в Україну і з України частка українців на їх рідній землі зменшилася з 90 до 80 %. Значно збільшилася кількість росіян – у цей час їх частка серед населення України становила майже 12 %.

На Правобережжі найчисленнішою меншиною, як і раніше, були поляки, хоч їх частка серед населення України впала з 10 % на початку XIX ст. до 6% наприкінці століття.

Найбільший природний приріст серед національних меншин спостерігався в євреїв, що жили тут здавна. Наприкінці XIX ст. євреї становили 8 % від усього населення.

Чисельність німців у народонаселенні України в цей час сягала 1 млн. По півмільйона тут налічувалося кримських татар і румунів (чи молдован). Крім того, на початку XX ст. в Україні проживали такі національні меншини, як болгар (200 тис.), греки (140 тис.), вірмени (50 тис.), чехи (38 тис.), словаки (13 тис.). зустрічалися лише поодинокі представники англійської, французької, італійської та інших західноєвропейських націй”. [6: 36, 40]

Аналіз національної структури населення України означеного періоду дає підстави для висновку, що особливості менталітету, національного укладу, характеру суттєво позначилися на виховних поглядах, практиці виховання дітей у сім'ях окремих етнічних груп населення, визначили вибір виховної мети, ідеалів, форм і методів виховного впливу.

Другим важливим фактором, від якого залежали перебіг і результати виховання дітей у сім'ях України кінця XIX – початку XX ст., була станова структура її населення, і, в першу чергу, той факт, що “українська нація”

розвивалася переважно як селянська. За даними перепису 1897 р. 84 % населення України становили селяни.

З огляду на це цілком природньо, що провідне місце в українській культурі та педагогіці посідала селянська культура і виховання, фундатором яких був народ.

Найчисельніший відсоток населення України, селянство було основним носієм і творцем норм, канонів, заповідей сімейного виховання. Воно ж виробило і загальну систему родинного виховання, наукова оцінка і використання якої, як і будь-яких здобутків педагогічної думки минулого, потребує аналізу тих суспільно-економічних і побутових умов, які оточували дитину, впливали на неї, в яких вона зростала і формувалася.

Істотний вплив на стан виховання дітей у селянській родині мали соціально-економічні умови розвитку України кінця XIX ст. У зв'язку з активним упровадженням капіталістичних відносин на селі, обезземелюванням, посиленням класової диференціації, пролетаризацією селянства України, особливо в центральних її губерніях, прискорився процес розпаду залишків великих і нерозділених сімей. На цей час велика патріархальна сім'я збереглася як виняток лише на Поліссі та в гірських районах Закарпаття. Основною ж формою сім'ї в Україні стала малочисельна сім'я.

Аналіз історико-педагогічних пошуків учених засвідчує, що землеробство та догляд за тваринами були основними заняттями селян. Відповідно до цього вибудовувався уклад сім'ї, взаємовідносини між дітьми і дорослими, здійснювалася підготовка молоді до життя.

У селянській сім'ї існував розподіл праці за статтю і віком, регламентувалися обов'язки кожного з її членів. Главою сім'ї і розпорядником усіх господарських робіт був батько. Іноді ще з життя батька це право отримував старший син. Розпорядок дня залежав від стану господарства, кількості працездатних, пори року.

Спадкоємцями майна після батька, як правило, були сини, які отримували рівні частки, за винятком молодшого. Він одержував більшу частку майна, якщо з ним після розділу залишалися жити старі батьки. Дружині належало тільки майно, яке входило в придане (іноді навіть з земельним наділом) і називалося материзною.

Селянська трудова сім'я виховувала в своїх членів високі моральні та етичні якості. Крім працьовитості, дітям прищеплювалася чесність, правдивість, повага до старших. Діти сприймали вікові сімейні традиції, звичаї, погляди. Часу для розваг, особливо в дітей бідноти, було мало. Привчаючись із ранніх літ до праці, вони часто змушені були виконувати навіть непосильну роботу, доглядали молодших братів та сестер, пасли худобу тощо. Батьки намагалися рано видати заміж дочку або одружити сина (для дівчини шлюбний вік починався з 16 років, для хлопця – з 18 років). Це пояснювалося насамперед господарськими міркуваннями: сім'я чоловіка отримувала додаткові робочі руки.

За звичаєвим правом, згода тих, хто вступав до шлюбу, була не обов'язковою, але фактично з нею рахувалися. Згода ж батьків була обов'язковою. Шлюб завжди супроводжувався весіллям з його різноманітною і багатою обрядовістю.

Низкою звичаїв та обрядів супроводжувалися такі події, як народження дитини, проводи в солдати, похорон. Хранителькою і сповідницею їх була і залишалася передусім селянська родина. І хоча в різних місцевостях вони дещо різнилися, вплив обрядів та звичаїв на виховання дитини в сім'ї був і залишається неперевершеним. Недарма відомий російський історик В.Ключевський наголошував: “Я не знаю, якою буде людина через тисячу років, але відніміть у сучасної людини цей нажитий скарб, що вона його дістала в спадщину, звичаїв і різних умовностей – і вона все забуде, всьому розучиться і повинна буде все починати знову” (Ключевський, 8-т, М., 1957 р., - Т. 3. – С. 291.)

Народні традиції, що в досліджуваній період продовжували домінувати серед засобів виховання в сільській родині, являють собою складне некомплексне утворення. Вони інтегрують у собі звичаї, обряди, ритуали, свята, трудові та естетичні цінності, моральні ідеали, що, як дорогоцінний скарб, передаються з покоління в покоління і становлять одну з головних основ буття народу. “Через те, - зазначав Г. Ващенко, - молодим поколінням не треба започатковувати культурний рух, їм залишається продовжувати і удосконалювати те, що вже здобули предки” [1:23]

Серед великого розмаїття виховних традицій основними Ващенко вважав ті, в яких знайшли відображення здобутки духовної культури, народні цінності та ідеали, корені яких криються в релігії і народній моралі.

Як народні святині, якими має керуватися людина у своїй життєдіяльності, розглядав виховні традиції В.Сухомлинський. Він називав їх “живим вічним джерелом педагогічної мудрості, зосередженням духовного життя народу”.

Отже, незважаючи на зміни в суспільно-економічному житті України кінця XIX ст., розвиток товарно-грошових відносин на селі, виховання в селянській родині, як і на попередніх щаблях суспільного розвитку, базувалося переважно на здобутках педагогічного генія народів, що населяли Україну, досвіді виховання, який накопичила селянська сім'я впродовж багатьох століть. Провідними засобами і чинниками виховання дітей селян залишалася рідна мова, родинно-побутова культура сім'ї, фольклор, народна міфологія, виховні традиції, релігія, народна символіка тощо.

Разом з тим, прискорення класового розшарування сільського населення, пов'язане з ростом товарно-грошових відносин в Україні кінця XIX століття, спричинило ряд змін у характері родинного виховання дітей сільської буржуазії. Основні виховні зусилля батьків у такій родині спрямовувалися на те, аби закласти фундамент майбутнього благополуччя своїх дітей. Тут здебільшого панував дух наживи, жорстокість, сурова вимогливість з боку

глави сім'ї у ставленні не тільки до дітей, але й до дружини. Завдання своє він вбачав у тому, щоб захопити своїх нащадків перспективою збагачення.

Що ж торкається основної маси селянських сімей, то вони, як і раніше, залишалися одвічними охоронцями традицій сімейного виховання, носіями основних етнічних рис, мови, духовності і не лише українського народу, але і представників інших національностей, що входили до селянського середовища України.

Відповідно до цього основні зусилля батьків спрямовувалися на таку організацію родинно-сімейного життя, у виховному просторі якого родинні цінності переважали над суспільними, адже більшість селян працювали вдома для того, щоб утримувати свою сім'ю. Діти в таких родинах виховувалися в праці і для праці, переважно в праці на рідній землі. Значну роль також відігравав приклад дорослих, зокрема батьків, їх ставлення до землі, хліборобської професії, залучення дітей з раннього віку до роботи у власному господарстві.

Сини, як правило, успадковували соціальний статус хлібороба і рід занять батьків. Система сімейних цінностей уключала такі основні складові, як досягнення матеріального достатку і благополуччя, відповідальність за свої вчинки та поведінку перед членами сім'ї, громадянами, сусідами, працелюбність, доброта, щирість, дружелюбність, гостинність, товариська солідарність та ін. У трудових сім'ях дитину з раннього віку привчали дбати про молодших братиків і сестричок, піклуватися про батьків, опікувати, шанувати, утримувати їх в старості.

Саме такі риси, якості окраси народу й нації культивувалися в переважній більшості селянських сімей.

Бурхливі соціальні зміни в Україні на зламі століть і особливо на початку ХХ ст., посилення економічного і національного гніту царського уряду та буржуазії, зміцнення позицій якої супроводжувалося зростанням зубожіння селянства і міської бідноти, суттєво позначилися на становищі селянської сім'ї, зумовило зміну її укладу, розпад багатьох родин.

У зв'язку з інтенсивним розвитком капіталістичного виробництва все меншим попитом починають користуватися вироби сільських кустарних промислів, прикладного народного мистецтва. Нестерпний соціально-економічний і національний гніт, загроза розорення спричинили масову еміграцію селянських родин в інші країни світу. Однак більшість з них не лише не асимілювалися з родинно-побутовою культурою країн проживання, але зберегла засади власної культури, освіти й виховання, сприяла її поширенню в світовому освітньому просторі.

Водночас в основній масі селянських сімей України поступово змінювався усталений уклад. Внаслідок відходництва й залучення до найманої праці жінок підвищилася роль жінки, голосніше лунав її голос у загальному сімейному хорі, руйнувалися старі патріархальні відносини в сім'ї.

З посиленням міграційних процесів і розширенням участі селян і міської бідноти в промисловому виробництві інтенсивно починає формуватися робітничий клас України, це в свою чергу веде до створення і розвитку робітничої сім'ї. На становленні її позначилися умови життя й праці, соціально-економічний і політичний розвиток країни.

Оскільки робітничий клас України формувався не тільки з місцевого українського населення, а й з людей інших національностей, на його побуті, зокрема на сімейних відносинах, позначалися також звичаї та обряди російського, білоруського та інших народів.

Поряд з однонаціональними сім'ями в середовищі робітничого класу починають формуватися різнонаціональні сім'ї. Цей процес особливо інтенсивно відбувався серед шахтарів Донбасу, машинобудівників Харкова, металургів Катеринослава.

Ранньою формою робітничої сім'ї була мала сім'я, що складалася здебільшого з трьох поколінь – батьків, жонатого сина або заміжньої дочки та внуків, рідше з двох – батьків та неодружених дітей; у таких сім'ях налічувалося по п'ять-шість дітей.

Залучаючи до виробництва всіх працездатних членів робітничої сім'ї, капіталістична промисловість змушувала робітників поривати зв'язки з селом та сільським господарством і переселятися з сім'ями на постійне місце проживання в міста та робітничі селища. За статистичними даними в 1884 р. 40, 1 % шахтарів Донбасу вже постійно проживали на шахтах разом зі своїми сім'ями.

Таким чином, на кінець XIX – початок XX ст. в Україні складається нова форма робітничої родини – сім'я кадрового пролетаріату. На відміну від селянської і навіть ранньої форми робітничої родини вона не мала ніяких засобів виробництва, і єдиним джерелом її існування була праця в капіталістичній промисловості.

Робітнича сім'я більше, ніж селянська, залежала від загального економічного становища країни, особливо від кон'юнктури в промисловості. Масове безробіття під час промислових криз і депресій руйнувало робітничу сім'ю, скорочувало кількість одружень, знижувало народжуваність та збільшувало смертність серед її членів.

Главою робітничої сім'ї раннього періоду найчастіше був батько – представник старшого покоління.

У робітничих родин, особливо передових робітників, зменшувалася майнова і особиста залежність жінки і дітей від глави сім'ї, зникала матеріальна і майнова нерівність її членів. Сімейною касою розпоряджалася здебільшого жінка.

В умовах капіталістичної експлуатації глава сім'ї не міг на свої заробітки утримувати всіх її членів. Тому жінки змушені були йти працювати на фабрики та заводи або шукати поденних заробітків. Втягнувши жінку у виробництво, капіталізм поставив її в особливо тяжке становище, тим більше, що за однакової з чоловіком праці жінка одержувала значно меншу заробітну плату.

У робітничій сім'ї дітей з раннього віку привчали до праці: 8-10-річні діти наглядали за молодшими братами й сестрами, виконували домашню

роботу. Харчування дітей, за деякими винятками, складалося з хліба та холодних страв і дуже часто не відповідало їхнім віковим потребам.

Шлюб у робітничому середовищі поступово втрачав багато рис, характерних для селянського побуту. Він менше залежав від матеріальних розрахунків і будувався на нових засадах, особливо в сім'ях кадрових робітників. Національність та належність до різних віросповідань у робітничому середовищі уже не відігравали істотної ролі. Головним для одруження, як правило, були взаємні почуття молодих. Шлюбний вік у робітників був значно вищим, ніж у селян. Робітниче весілля, на відміну від селянського, проходило у вулчому колі і не мало широкого громадського характеру.

Таким чином, внаслідок зростання товарно-грошових відносин і зміцнення зв'язків між містом і селом у період капіталізму побут селянства поступово втрачав патріархальні риси, що не могло не позначитися на послабленні взаємозв'язків і взаємозалежностей, якими відзначалася міцна селянська родина. Все це впливало і на характер сімейного виховання, що і зумовлює подальший напрям дослідження.

Література:

1. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994. – С. 23
2. Говорун А. Семейное воспитание в отечественной педагогической журналистике второй половины 19 – начала 20 века / Д. к.п.н. 13.00.01. Харківський педагогічний університет ім. Г.Сковороди. – Харків, 1995. – 249 с.
3. Грицак Я.Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX - XX століття: Навч.посібник. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
4. Концепція “Сім'я і родинне виховання”// Рідна шк. – 1996. – С.11-12

5. Кравець В. Історія української школи і педагогіки. – Тернопіль, 1994. – 360 с.
6. Культура і побут населення України: Навч.посібник/ В.І.Наулко, Л.Ф. Артюр, В.Ф. Горленко. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
7. Новаківська Л. Просвітницька діяльність і педагогічні погляди Олени Пчілки – Київ., 1999
8. Пріма Р. Соціалізація особистості молодшого школяра засобами родинно-побутової звичаєвості / Д. к.п.н. 13.00.01. Український державний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 1996. –173 с.
9. Родинно-сімейна енциклопедія. – К, 1996. – С.420
- 10.Стельмахович М. Українська родинна педагогіка. – К., 1996. – 286 с.
- 11.Стельмахович М. Українське родинознавство. – Івано-Франківськ, 1994.–56 с.
- 12.Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття: Навч.посібник. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.